

SDÜ
İLAHİYAT FAKÜLTESİ

ULUSLAR ARASI BEKTAŞİLİK VE
ALEVİLİK SEMPOZYUMU I

BİLDİRİLER VE MÜZAKERELER

THE 1ST INTERNATIONAL SYMPOSIUM on

BEKTASHISM and ALEVISM

28-30 EYLÜL/SEPTEMBER 2005

Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi Kütüphanesi	
Dem. No:	143394
Tas. No:	297.62 ULU.B

ISPARTA

SDÜ İLAHİYAT FAKÜLTESİ YAYINLARI NO: 20
BİLİMSEL TOPLANTILAR SERİSİ: 7

Yayına Hazırlayan
Sempozyum Düzenleme Kurulu

Çözümleme

Sadettin Özdemir- Yusuf Açikel- Ramazan Uçar- Nevin Karabela- Haluk Songür- Nuri Tuğlu
Aynur Erginekin- M.Sadık Akdemir- Nejdet Durak- Sevim Özdemir- Adem Efe-
Ali Bulut- H.Tevfik Marulcu-Kamile Ünlüsoy-Hülya Altunya-
Ünal Yerlikaya- Mustafa İlboğa- B.Bengü Tortuk- Kevser Çelik- Hatice Mesci

İngilizce ve Arnavutça Çeviri

İ.Hakkı Göksoy-Adnan Koşum-Bilal Gökır-Bilal Sambur-İ.Latif Hacinebioğlu- Kamile Ünlüsoy-
Rudina Diko-Adnan Matkaya

Haritalar

Kadir Temurçin

Kapak

Nejdet Durak

ISBN 975-7929-87-5

Birinci Baskı

Kasım 2005 İSPARTA

Yazılann sorumluluğu yazarlarına aittir; kaynak gösterilmek şartıyla iktibas ve atıf şeklinde kullanılabilir

İsteme Adresi: SDÜ İlahiyat Fakültesi İSPARTA

Tel: 0 246 211 38 81 Faks: 0 246 237 10 58

Baskı: Fakülte Kitabevi Baskı Merkezi

Fakülte Kitabevi Yayın Dağıtım Pazarlama Ltd.Şti.

Kutlubey Mah.1004 Sokak Nu:15 / B İSPARTA

Tel: 0 246 233 03 74&75 Faks: 0 246 233 03 76

e - mail : fakultekitavebi@yahoo.com.tr

TÜRKLERİN FARKLI DİN ANLAYIŞINA SAHİP OLMALARININ TARİHSEL VE SOSYOLOJİK ARKAPLANI

Yrd.Doç.Dr.Selim Eren¹

Giriş

Günümüzde, Türklerin sahip oldukları din anlayışları ve uygulamaları üzerinde çeşitli değerlendirme ve tartışmalar yapılmaktadır. Son yıllarda özellikle Alevilik ve Sünnilik eksenli olarak gelişen bu fikirsel ve popüler harekete, Türkiye’de gelişen ya da gelişmekte olan sosyo-politik ortamın büyük tesirinin bulunduğunu görmek zor değildir.

Türkiye’deki dini merakın yönünü tayin eden burada zikredilen olgunun rolü konusunda fazla bir izaha gerek yoktur. Ancak, insanların zihin yapılarının oluşumunda, özellikle de dini inanç ve davranışlarının şekillenmesinde etkili olan tarihsel gerçekliklerin çeşitli şekillerdeki tesiri, yalın ve kolayca anlaşılabilir bir görünüm arzitemeyebilir. Esasen, dini inanç ve uygulamaların anlaşılmasında zaten bu güçlük temelde bulunmaktadır.

Bu makalede, Türklerin İslâm algılamalarında etkili olduğunu düşündüğüm İslâm’ı tanıma süreci ve şekli üzerinde durulacaktır. Zira, bizim Sünnilik, Alevilik, tasavvuf ve tarikat algılamamızda, tarihten bize yansıyan bazı zihinsel ve olgusal mirasın büyük payı vardır.

a. Türklerin Müslüman Olmadan Önce Sahip Oldukları Dini Yapıya Genel Bakış

Genel olarak düşünüldüğünde, insanoğlunun hem ruhsal yönünü ilgilendiren, hem de yaşam tarzıyla doğrudan ilgili olan dinini değiştirmesi, son derece zor bir karar olarak görülmektedir. Zira, insanın kabul ettiği dini motiflerin inanan kişi üzerinde etki etmesi uzun süreceği gibi, yerleşmiş bir dini yapının atılıp yerine yenisinin konulması daha uzun bir süreyi gerektirecektir. Yeni inançların kabulünü zorlaştıran psikolojik ve sosyolojik bir çok etken bulunacaktır.

Türklerin sahip oldukları dini terkederek yerine İslâm’ı kabul etmelerini de bu çerçevede değerlendirmek gerekir. Bir tarih kitabında Türkler’in İslâm’ı kabul etmeleriyle ilgili okuyacağımız özet bir bilginin, durumu kolay ve hızlıca gerçekleşmiş bir olgu olarak değerlendirmeye yol açabileceğini ve bunun ancak bir yanılgı olacağını düşünmek gerekir.

Türkler, Müslüman olmadan önce, siyasî açıdan bir bölünmüşlük içerisinde oldukları gibi, dini inanç bakımından tam bir birlik içerisinde değillerdi. Göçebe olarak yaşayan Türkler genelde Şamani kültür etkisinde yaşarken, yerleşik olanlar ise (Doğu Türkistan, Maveraünnehir, Hazar bölgelerinde), farklı dinlerle tanışmışlar ve bu dinlerden bir kısmını da kabul etmişlerdir.¹ Zerdüştlük, Budizm, Maniheizm, Hıristiyanlık ve Yahudilik, Türklerin kabul ettiği dinler olarak karşımıza çıkmaktadır. Gök-Türkler zamanında Buhara ve Belh’in Budizm’in önemli bir merkezi haline geldiği bilinmektedir.²

¹ Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Sivas/TÜRKİYE

¹ Zekeriya Kitapçı, *Türkistanda İslâmiyet ve Türkler*, Konya 1988, s. 56; Osman Turan, *Selçuklular ve İslâmiyet*, 3.baskı, İstanbul 1993, s. 2-3

² Osman Turan, *Türk Cihan Hakimiyeti Mefkuresi*, (6.baskı), İstanbul 1993, s. 2-3

Türklerin İslâm'ı kabul etmeden önce mensup oldukları dinî yapı içerisinde, astral tanrı tasavvuru ve ibadetlerine de sahip oldukları anlaşılmaktadır. Mesela, kaynaklar, Çiğil Türklerinin güneş ve yıldızlara, Kimek'lerin ise güneşe taptikları konusunda bilgi aktarmaktadırlar.³

Genel olarak, Tanrı anlayışları bakımından Gök Tanrı inancını benimsemiş olan Türkler'e göre onların tanrısı, bir bakıma Yahudilik'teki Yahova inancında olduğu gibi Türkleri diğer kavimlerden üstün tutmaktadır.⁴ Ögel'e göre, Türkler'in din ve Tanrı anlayışlarının oluşmasında, yaşadıkları göçebe hayatın tesiri bulunmaktadır.⁵

Tanyu'ya göre ise, Türklerin sahip olduğu Gök Tengri inancındaki "gök" kavramı, "yüce", "ebedî" ve "ezelî" gibi anlamlara gelmektedir ve tek Tanrı inancını ifade etmektedir.⁶ Dolayısıyla onların genel olarak, her şeyin üstünde bir yüce yaratıcının varlığını kabul ettiklerini söylemek mümkündür.

İslâm'ı kabul ettikten sonra, Türklerin eski inançlarından yansımalar bulacakları en önemli nokta, onların önceden sahip oldukları Şamani kültür içerisinde bulunan mistik yön olmuştur.⁷ İlahi olsun ya da olmasın, tam olarak mizaçlarına uymayan dinleri kabul etmiş olan Türklerin çoğunluğu Türk kimliklerini de büyük oranda kaybetmişlerdir.⁸ Bu önemli tespit, milletlerin kültürlerini oluşturmada ve korumada kabul ettikleri dinin işlevini açıkça ortaya koymaktadır.

b. Türklerin Müslüman Olması

Türklerin dini konudaki bugünkü zihin yapıları altında, onların müslüman olma süreçlerinin bir takım etkilerinin bulunduğunu görmek gerekir. Onların İslâm'la tanışmasına vesile olan insanların bilgi birikimi, yaklaşım tarzları ve o dönemde vuku bulan siyasî olayların söz konusu etkilerin en belirginleri olması muhtemeldir.

Türklerin bireysel manada Müslümanlarla ilk karşılaşmaları konusunda çeşitli bilgiler bulunmaktadır. Ancak, onların yoğun olarak İslâm'la tanışmaları, yaşadıkları bölgelere yapılan fetihler sayesinde olmuştur. İslâm topraklarının, fetihler yoluyla Arap yarımadasının dışına taşmasıyla birlikte Türk ve Sasani nüfusun yaşadığı Maverâünnehir bölgesi Müslüman fetihlerinin hedefi haline gelmiştir. Kuteybe b. Müslim komutasındaki fetih hareketiyle, Tuharistan (705), Soğd ve Buhara (706-709), Semerkand ve Harezm (710-712), Ferğana (713-714) İslâm topraklarına katılmıştır. Adı geçen Emevî komutanının Türk bölgelerine azımsanamayacak miktarda Arap nüfus yerleştirmek suretiyle, elde edilen toprakların nüfus yapısını değiştirerek oradaki kalıcı temin ettiği bilinmektedir.⁹

Emevîler döneminde Türklerin İslâm'la tanışmalarını daha çok "tanışıklığın mücadele safhası" şeklinde değerlendirmek gerekir.¹⁰ Doğal olarak, hangi dine mensup olunursa olunsun, dışardan bir müdahale ile topraklarına fetihlerde bulunulması ve bazı vergiler vermeye mecbur bırakılmaları, Türkleri memnun etmemiştir. Bu nedenle de yeni tanınan dine karşı şüpheyle yaklaşmışlardır.

³ Emel Esin, *İslâmiyet'ten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslâm'a Giriş*, İstanbul 1978, s. 125,126; Firgana'nın başkentinde bulunan güneş tapınağının Halife Mu'tasım (833-840) zamanında yıkıldığı bildirilmektedir. Bkz. Esin, aynı yer.

⁴ Turan, *Türk Cihan Hakimiyeti...*, s. 50; İbrahim Kafesoğlu, *Eski Türk Dini*, Ankara 1980, s. 56-57

⁵ Bahaeddin Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş*, Ankara 1991, c. I, s. 57-71

⁶ bkz. Hikmet Tanyu, *İslâmlıktan Önce Türklerde Tek Tanrı İnancı*, Ankara 1980, s. 15, 45

⁷ Ünver Günay-Harun Güngör, *Türk Din Tarihi*, Kayseri 1998, s. 123

⁸ Erdoğan Meriç, *Müslüman-Türk Devletleri*, 2.baskı, Ankara 1993, s. 2; Seçtikleri din ile birlikte kültürlerine yabancılaşan Türkler için, IX. asırda topluca Hıristiyanlığı seçen Bulgarların Slavlaşması bir örnek olarak gösterilebilir. Bkz. Osman Turan, *Türk Cihan Hakimiyeti*, s. 72-74

⁹ Robert Mantran, *İslâmın Yayılış Tarihi (VII-XI. Yüzyıllar)*, (çev. İsmet Kayaoğlu), Ankara 1981, s. 110; Geniş bilgi için bkz. Kitapçı, *Türkistanda İslâmiyet...*, s. 101-103, 120-123, 147, 154, 158

¹⁰ Turan, *Selçuklular ve İslâmiyet*, s. 10-11

Yaklaşık ikibuçuk yıl iktidarda kalan Halife Ömer b. Abdülaziz'in İslâm'ı yayma konusundaki yapıcı faaliyetleri¹¹ sayılmazsa, Emevî iktidarlarının (m. 661-750) Türkistan bölgesindeki milliyetçi ve İslâm'ı yaymadaki olumsuz tavırlarının genelde devam ettiği söylenebilir.¹² Bunun bir sonucu olarak, Horasan ve Maverâünnehir Türkleri arasında yavaş gelişen İslâmlaşma, Budist, Ateşperest, Hıristiyan ve Maniheizt olup da Müslüman olan bölge insanının ancak görünüşte İslâm'a girmeleri sonucunu doğurmuştur.¹³ Bu durum, öz itibarıyla İslâm dininin prensiplerine pek uygun düşmemekle birlikte, İslâm'ı temsil ve tebliğ konumunda olan insanların bu baskıcı tutumunun dinin doğru algılanmasına engel olduğu görülmektedir.

Emevilerin hoş olmayan davranışları, II. Göktürk devletinin yıkıldığı dönemde (744) Türklerin Emevilere karşı faaliyet gösteren akımlara destek vererek İranlılarla birlikte Abbasi devletinin kuruluşu için devreye girmeleri sonucunu doğurmuştur. Kurulan bu devletin adilâne tavırları nedeniyle Türkler, İslâm'a daha fazla yaklaşmışlardır. Ayrıca, Doğudan Orta Asya'ya doğru hareket eden Çin istilası Türklerin bu büyük güce karşı aldığı tarafın belirlenmesinde etken olmuştur. Söz konusu yakınlaşma sonucunda siyasi birlik elde edilmiş ve Çin'e karşı Abbasilerle birlikte gerçekleştirilen Talas Savaşı (751) kazanılmıştır. Bu savaşla birlikte artık "*Türklerin yüzü İslâm dünyasına dönmüştür*"¹⁴ denilebilir.

X. yüzyılın başlarında Karahanlılar'ın, Samanoğulları vesilesiyle İslâm'ı kitle halinde kabul etmeleri¹⁵ ve daha sonra Büyük Selçuklular'ın İslâm içerisinde yer almaları, Türkler arasındaki müslüman nüfusu büyük oranda artırmıştır.

Türklerin müslüman olmalarında, Araplarla arada gelişen ticari faaliyetlerin ve dervişlerin dini propagandalarının da payının küçümsenemeyecek boyutta olduğunu belirtmek gerekir.¹⁶ Bu tür bir İslâmlaşma tarzının, yavaş ve fakat daha etkili olduğunu kabul etmek gerekir.

Türklerin müslüman olmalarıyla birlikte, sadece inanç bakımından değişiklik yaşanmadığı görülmektedir. Yeni kabul edilen dinin prensipleri, onların günlük yaşantılarında da bir takım değişimleri beraberinde getirmiştir. Örneğin, göçebe hayatı yaşadığı sırada Müslüman olan bazı Türk kabileleri, haftada bir kez cemaatle kılınması farz olan Cuma namazında yerleşik bir yerde bulunma zorunluluğunun etkisiyle, göçebe hayatı terk ederek yerleşik yaşam tarzına geçmişlerdir.¹⁷

Sosyolojik bir yaklaşımla durumu değerlendirecek olursak, yeni din, yeni mensuplarını sadece bireysel bazda etkilememiş, aynı zamanda onların büyük oranda yaşam tarzını şekillendirmiş, bazı durumlarda yerleşik hayata geçmelerine sebep olmuştur. Burada, dinin toplumu organize etmedeki gücü açıkça görülmektedir.

¹¹ Ömer b. Abdülaziz, süregelen Emevî politikalarını düzeltmeye çalışmıştır. M. 719'da bir köleye zehirlenerek öldürülmüştür. İslâm'ın yayılması konusunda Türk bölgelerinde yaptığı faaliyetler için bkz. Kitapçı, *Türkistanda..*, s. 175-215; ayrıca bkz. Nesimi Yazıcı, *İlk Türk-İslâm Devletleri Tarihi*, Ankara 1992, s. 3-4

¹² bkz. Kitapçı, *Türkistanda..*, s. 222-223, 238-239

¹³ Buhara hükümdarı Tuğşad'ın 709 yılında Kuteybe'nin davetiyle Müslüman olduğu, oğluna Kuteybe adını verdiği ve hatta bölgenin Müslümanların eline geçmesine büyük yardımlarda bulunduğu halde İslâm ibadetlerine bir türlü ısınmadığı aktarılmaktadır. Bu kişinin cenaze ve defin işlemleri de Zerdüşt dinine göre yapılmıştır (739). Abdülkadir İnan, *Eski Türk Dini Tarihi*, İstanbul 1976, s. 195

¹⁴ Turan, *Selçuklular ve İslâmiyet*, s. 11; Turan, *Türk Cihan Hakimiyeti..*, s. 145; Claude Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler*, (çev. Yıldız Moran), 3. baskı, İstanbul 1994, s. 26; Nesimi Yazıcı, "Hoca Ahmed Yesevî Döneminde Türk-İslâm Kültürünün Oluşum ve Gelişimi Üzerine Bazı Düşünceler", *Milletlerarası Hoca Ahmed Yesevî Sempozyumu Bildirileri (26-29 Mayıs 1993)*, Kayseri 1993, s. 377-378

¹⁵ Karahanlılar, dört yüz bin çadırılık büyük bir topluluk olarak İslâm'a girmişlerdir. Bkz. İnan, *Eski Türk Dini Tarihi*, s. 199

¹⁶ Faruk Sümer, *Oğuzlar (Türkmenler)*, 3. baskı, İstanbul 1980, s. 52

¹⁷ Esin, *İslâmiyetten Önceki..*, s. 159, 162

d. Türkler Arasında Yayılan Farklı İslâm Anlayışları

1. Sünnîlik

Sünnîlik ya da bir başka deyişle Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat, öncelikle Hz. Peygamber'in Sünnetine bağlılığı ifade etmektedir. Bu kavram, aynı zamanda Sahabenin İslâm'ı algılama ve yaşama tarzına da karşılık gelmektedir.¹⁸ Kavram olarak kullanımı, h. II asrın başlarına kadar giden bu tabir¹⁹ h. III. asırdan itibaren Müslüman olanların çoğunluğunu isimlendirmede kullanılmıştır.²⁰

Türklerin İslâm'ı geniş kitleler halinde kabul etmelerinin, Abbasiler döneminde olduğu bilinmektedir. Genelde iyi ilişkilere dayalı olarak gerçekleşen bu İslâmlaşmanın sonucu, Türkler Sünnî İslâm anlayışıyla tanışmışlar ve kabul etmişlerdir. Maveraünnehir bölgesinde yayılan İmam Maturudî'nin (ö. 944) görüşlerinin bu din tercihinde büyük rolü olmuştur. Selçukluların da Sünnî İslâm anlayışına sahip olmaları, Sünnîliğin Türkler arasındaki kabulünü yaygınlaştırmıştır.²¹

Selçuklular, gerek fethedilen yerlerin imar edilmesi bakımından, gerekse kitabî İslâm'ın yayılmasına büyük katkı sağlayarak İslâm medeniyetini oluşturan eşsiz örnekler ortaya koymuşlardır. Konumuz açısından, Türk-İslâm tarihinin kurulmasında çok önemli yere sahip olan Bağdat'ta kurulan Nizamiye Medreseleri, Sünnîliğin kurumsal bazda öğretilmesi ve yaygınlaştırılmasında önemli işlev görmüştür.²² Bu medreselerde yetiştirilen öğrenciler aracılığıyla, hakimiyet altında bulundurulmuş yerlerde, din ve devlet için zararlı ideolojiler ve dinî hareketlerle mücadele edilmiştir.²³

Türkler arasında yayılan Sünnî mezhepler içerisinde ise en çok kabul gören mezhep Hanefîlik olmuştur.²⁴ Sünnîliği kabul oranı bakımından dünyada yaşayan Müslümanlar açısından da benzer bir durum söz konusudur. Dünya Müslümanlarının yaklaşık %91-93'ü Sünnî, bunlar içerisinde de %53'lük bir bölüm Hanefî olarak kabul edilmektedir.²⁵ Günümüzde her ne kadar elimizde rakamsal olarak ölçülecek emprîk bilgiler bulunmasa da, ülkemiz nüfusunda çoğunluğun aynı mezhep anlayışına ve uygulamasına sahip olduğu bilinmektedir.

2. Alevîlik ve Şîîlik

Emevîler dönemi, İslâm dünyasında varlığını sürdüren bir çok mezhebin ortaya çıktığı ve sistemleştiği bir zaman dilimidir. Bu başlık altında ele alınacak olan Şîîlik de bunlardan biridir.²⁶ Daha sonra İmamiyye ve İsmâîlîlik olarak temel iki kola ayrılacak olan Şîîlik²⁷, Türkler'in İslâm'la tanışmasına kadar bir çok bölgeye yayılmış, özellikle de İsmâîlî kolun takip ettiği yoğun propaganda faaliyetleri sayesinde siyasi ve dinî görüşlerini değişik bölgelere yayma imkânı bulmuştur. Emevîler döneminden sonra kurulan Abbâsî iktidana zor anlar yaşatacak devletler kurmuşlar, tarihte iz bırakan siyasi hareketlerde bulunmuşlardır.²⁸

Emevîlere muhalif ve genellikle Ehl-i Beyt karizmasını kullanarak propaganda yürüten Şîî/Alevî zümrelerden bazılarının, Türkistan bölgesine sığınarak görüşlerini buralarda yaydıkları

¹⁸ Ethem Ruhi Fiğlalı, *Çağımızda İtikadî İslâm Mezhepleri*, Ankara 1990, s. 54

¹⁹ Sünnîlik kavramının ortaya çıkışıyla ilgili geniş bilgi için bkz. M. Hayri Kırbaçoğlu, "Sünnî Deyiminin Ortaya Çıkışı", *İslâmî Araştırmalar*, c. II, sayı: 6, Ocak 1998, s. 27

²⁰ Fiğlalı, *Çağımızda İtikadî..*, s. 55

²¹ İbrahim Kafesoğlu, *Türk Millî Kültürü*, İstanbul 1998, s. 377-378

²² Philip K. Hitti, *İslâm Tarihi*, (çev. Salih Tuğ), İstanbul 1989, c. II, s. 752

²³ Turan, *Selçuklular ve İslâmiyet*, s. 17-18

²⁴ Bu konuda geniş bilgi için bkz. Von Wilfred Madelung, "Horasan ve Maveraüennehir'de İlk Mürcie ve Hanefîliğin Yayılışı", (çev. Sönmez Kutlu), *A.Ü. İlahiyat Fak. Dergisi*, c. XXXIII, Ankara 1992

²⁵ bkz. Fiğlalı, *Çağımızda İtikadî..*, s. 61

²⁶ Hasan Onat, *Emevîler Devri Şîî Hareketleri ve Günümüz Şîîliği*, 1993, s. 11-12, 139

²⁷ Şîîliğin ayrıldığı kollar hakkında geniş bilgi için bkz. Hüseyin Atay, *Ehl-i Sünnet ve Şîa*, Ankara 1983

²⁸ Mantran, *İslâm'ın Yayılış Tarihi*, s. 141, 142, 143, 148

bilinmektedir. Türklerden bu mezhebi kabul eden bazı grupların, daha sonra kurulacak olan ve Şii'lerle mücadele eden Abbasiler'e karşı mezheptaşlarıyla birlikte mücadele ettikleri bilinmektedir.²⁹

Talas Savaşı'yla (751) birlikte Abbasilerin Türklerle kuracağı doğrudan münasebetlere kadar, Emeviler döneminde Müslüman olan Budist, Maniheizt ve Şaman kültürüne sahip Türklerin çoğunun *Batıniler* ve *İbâhiler* vasıtasıyla İslâm'la tanıştıkları anlaşılmaktadır.³⁰ Bu sonuçta, Emevilerin, kendilerine muhalif olan grupları, iktidarlarına gelebilecek muhtemel hareketleri önlemek için, Horasan ve Maveraünnehir bölgesine fetih için görevlendirmiş olmasının³¹ büyük payının olduğu açıktır. *Merkez* için tehlikeli görülen ve uzaklaştırılan hareket, *merkez* dışında yayılma imkânı bulmuştur.

Yine, Türklerle İslâm'ı tanıtan gönüllü tebliğciler arasında hem Şii, hem de Sünniler bulunmaktaydı.³² *Merkez*in temsil ettiği Sünnilik yerine, Şii'lik ve Sufiliğin, geniş halk kitlelerine daha cazip geldiği anlaşılmaktadır.³³ Şu da bir gerçek ki, Türklerin ilk İslâm'la tanıştıkları dönemde Sünnilik ve Şii'lik arasındaki ayrımın tam olarak anlaşılmamış olması kuvvetle muhtemeldir.³⁴ Bunu, Türkler açısından bir eksiklik olarak değerlendirmemek gerekir. Ancak, tarihi doğru okumak ve daha sonra vuku bulan olayları yorumlarken bu doğru bilgileri gözardı etmemekte yarar vardır.

Türkler arasında Şii mezhep anlayışının yayılmasında en büyük etkiyi, başlangıçta Sünni bir tarikatın kurucuları olan ve daha sonra Şii inanç yapısını kabul eden Safevî ailesinin faaliyetleri göstermiştir. Yaptıkları propagandaların Türkler üzerindeki tesiri bakımından değerlendirildiğinde, bu faaliyetlerde en çok öne çıkan isimler, Şeyh Cüneyd (ö.1460) ve Şah İsmail (ö.1524)'dir. Şeyh Cüneyd, Anadolu'nun bir çok yerini dolaşarak buralara göç eden Türkler üzerinde yaptığı propaganda sayesinde kendisine bir çok taraftar toplamıştır.³⁵ Şah İsmail de, Safevî tarikat devletinin başına geçtiği zaman, Anadolu'nun bir çok yerine tebliğciler göndermiş, burada yaşayan Türkmenleri kendi siyasi hareketine katılmaya davet etmiştir. Bir ara kendisi de Anadolu'da bazı şehirlerden geçerken, kendisine inanan birçok kişiyi de yanında götürerek siyasî/dinî hareketini güçlendirmiştir. Şah İsmail'e katılan Türkmenler arasında, çoğunluğu Anadolu'da yaşadığı halde, yapılan propagandalar sonucu İran'a göç eden, Ustacalu, Şamlu, Rumlu, Musullu, Hindli, Tekeli, Bayburtlu, Çapanlı, Kara-Dağlı, Karamanlı, Dulkadirli, Varsak, Avşar ve Kaçar'lar bulunmaktaydı.³⁶

Yavuz Sultan Selim'le giriştiği savaşa kadar, İran merkez olmak üzere bir çok bölgeyi yönetimi altına alan Şah İsmail, Çaldıran Savaşı (23.08.1514)'nda ağır bir yenilgi almış, ölümüne kadar (1524) kendisini toparlayamamıştır.³⁷

Ortaya çıkardığı siyasi sonuçlar bir tarafa, Türkmenlerin kurduğu Safevî devleti ve onların sahip olduğu Şii inanç formunu yayma konusundaki faaliyetleri, Türk-İslâm tarihinde küçümsenmeyecek sosyal ve dinî sonuçlar doğurmuştur. Her şeyden önce, genel İslâm tarihi

²⁹ Turan, *Türk Cihan Hakimiyeti*., c. I, s. 139-140

³⁰ İsa Doğan, *Anadolu'da Aleviliğin Doğuşu ve Samsun Alevileri*, Samsun 1990, s. 10, 16-17, 21-24

³¹ Sönmez Kutlu, *Türklerin İslâmlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri*, Ankara 2000, s. 169

³² Cahen, *Osmanlılardan Önce*., s. 245, 255

³³ Ünver Günay-Vehbi Ecer, *Toplumsal Değişme, Tasavvuf, Tarikatlar ve Türkiye*, Kayseri 1999, s. 149.

³⁴ Cahen, *Osmanlılardan Önce*., s. 338

³⁵ Bu konuda geniş bilgi için bkz. Walter Hinz, *Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd*, (çev. Tefik Bıyıkdoğan), Ankara 1992, s. 14, 15, 16-22, 27, 29, 35; Yılmaz Öztuna, *Devletler ve Hanedanlar (İslâm Devletleri)*, Ankara 1996, c. I, s. 774; Faruk Sümer, *Safevî Devletinin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü*, Ankara 1992, s. 10-11

³⁶ Öztuna, *Devletler*., c. I, s. 776-777; Tahsin Yazıcı, "Safeviler", maddesi, *İ.A.* s. 54; Öztuna, *Devletler*..., c. I, s. 787-788

³⁷ Öztuna, *Devletler*., c.I, s. 776-777

açısından bakıldığında, bu hareket, Ali Şeriatî'nin de belirttiği gibi; "*Şiilik ve Sünnilik arasındaki ortak yönlerin bütünüyle kesilmesi*" ne yol açmıştır.³⁸

Türkler için doğurduğu sonuç ise, öncelikle bu hareket, siyasî bakımdan parçalanmaya sebep olmuş, fizikî açıdan da, araya İran Safevî devletinin girmesiyle birlikte Anadolu'daki Türkler ile Orta Asya'daki Türkler arasındaki irtibat büyük oranda kopmuştur.³⁹

Sonuç olarak, o zamana kadar Türklerin sahip oldukları farklı İslâm anlayışları, aralarında ciddi sorunlar çıkaracak boyutlarda ayrılmaya sebep olmamışken, özellikle Şah İsmail'in yürüttüğü başarılı propaganda sonucu, Türk din anlayışında önemli değişimler yaşanmıştır.

İçî boşaltılmış bir Oniki İmam Şiiliği propagandasıyla hareket eden Şah İsmail, Şiilik içerisinde önemli yeri bulunan Kerbelâ, Hz. Ali ve Oniki İmamlar gibi hadise ve kişileri, tarihsel gerçekliğinden ve Oniki İmam inanç yapısından çok farklı bir boyutta yaymıştır. Bu hareket, İslâm öncesi inançlarından bazı kalıntıları tamamen terketmemiş zümreler üzerinde, Şii motiflerle çerçelenmiş bir inanç ve anlayışa dönüşmüştür. Bugün bizim Anadolu Aleviliği dediğimiz oluşum bu şekilde ortaya çıkmıştır.⁴⁰

Özet olarak burada aktarılan ve Türk inanç/uygulama sisteminde önemli yere sahip olan bu oluşum, tarih içerisinde yaşanan çeşitli siyasî ve dinî gelişmelerle birlikte zaman zaman farklı görünümlere bürünmüştür. Günümüzle kıyaslandığında iletişim imkanlarının kısıtlı olduğu dönemlerde, bölgesel bazı farklılıklar da söz konusu oluşumda etkili olmuş, bu durum, aynı görünümde ya da isim altında farklı inanç ve uygulamaların ortaya çıkışına yol açmıştır.

3. Batınlık

Batınlık, Kur'an ve Hadislerin, zahiri anlamlarının bulunduğunu ve bunların gerçek manasının ancak te'vil yoluyla anlaşılabilceğini savunan dini akımlara, XII. Yüzyıldan itibaren verilen genel isimdir.⁴¹

Bilindiği gibi, İslâm dininin Arabistan sınırlarının dışına taşmasıyla birlikte, karşılaşılan yeni dinî ve kültürel unsurlardan bir kısmı, dolaylı da olsa İslâm dini içerisinde yaşamaya devam etmiştir. Bu dinin yeni müntesiplerinin, eski inançlarını çabucak bırakmaları ve kabul edilen dinî hemen özümsemeleri ve yaşamaları, insan tabiatına aykındır. Farkında olunarak ya da olunmadan bir çok unsur, bu yeni din içerisinde varlığını devam ettirecektir.

Türklerin İslâm'ı kabul etmeleri ardından, yaşadıkları bölgelerde var olan bir takım Batıni inançlar hemen kaybolmamıştır. Aynı zamanda, İslâm'ı kendilerine taşıyan kişilerin sahip oldukları bazı Batıni yorumları da sanki İslâm'ın bizzat kendisiymiş gibi aldıkları da olmuştur.

Anadolu'ya yayılan Batıni fikirlerin çoğunluğunun, Suriye üzerinden, ticarî faaliyetler ve fikrî yayılmacılık aracılığıyla geldiği bilinmektedir. Moğol istilalarının oluşturduğu güvensiz ortamın da söz konusu fikirlerin Türk topraklarına yayılmasında etkisi bulunmaktadır.⁴² Henüz kitabî İslâm'ı tam olarak tanıyamamış ya da özümseyememiş Türkmenler arasında, eski inançlarına karşı müsamahakâr buldukları bu bakış açısı cazip gelmiş olmalıdır ki, onlar arasında kabul görmüştür.⁴³

Türkler arasında yayılan bu batıni zümrelerden biri Mukannaiyye'dir. Mukannaiyye'ye göre Allah, Hz. Adem'den başlayarak peygamberlere ve en son da Mukanna'ya hulûl etmiştir. Bu zümre, namaz ve oruç gibi bir takım farz ibadetleri kaldırmış, bazı haramları da (anne, kardeş

³⁸ bkz. Ali Şeriatî, *Ali Şiisi-Safevi Şiisi*, (çev. Feyzullah Artinli), İstanbul 1990, s. 112

³⁹ Sümer, *Oğuzlar*, s. 154

⁴⁰ A. Yaşar Ocak, *Türk Süfiliğine Bakışlar*, İstanbul 1996, s. 207-209

⁴¹ Ahmet Ateş, "Batıniye", *İA*, c. II, s. 339

⁴² Fuad Köprülü, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, Ankara 1976, s. 206-207, dipnot

⁴³ Abdülbaki Gölpınarlı, *Melâmlık ve Melâmiler*, İstanbul 1992, s. 167

ve kişinin kendi çocuğuyla evlenmesi gibi) helal saymıştır. Bir takım sihir yöntemlerini ustaca uygulayan Mukanna, kendisine özgü bir inanan zümresi oluşturmuştur.⁴⁴

Batıniler, düşünce sistemlerini oluştururken bir takım harflere farklı anlamlar yüklemişlerdir. Harfler ve rakamlardan anlamlar çıkarma, sihir yapma vb. gibi konularla ilgili bir çok eser yazılmıştır. Harflerin esrarını çözenlerin, dünyada bir takım üstün güçler elde edebileceği düşünülmüş ve bunun için bazı formüller geliştirilmiştir.⁴⁵

Batıniler içerisinde harflere yüklenen manalarla bazı yorumlara varma, her ne kadar Fazlullah (1339-1393)⁴⁶ ile sistemli hale gelmiş olsa da, aslında ondan önce de görülmektedir. Ancak, onun başlıbaşına bir mezhep, hatta din haline gelmesi Fazlullah ile olmuştur.⁴⁷ Batınilerin te'vil yöntemlerini çok iyi kullanan Fazlullah, harf ve sayılar arasında bir takım ilişkiler kurmuş, dinin bütün emir ve yasaklarını Arap alfabesindeki 28 harf ve ona eklediği Farsça'daki dört harfe getirdiği batınî yorumlarla kendisini mehdî, mesih, en son da Tanrı'nın zuhuru olarak tanıtmıştır.⁴⁸ Fazlullah tannlığını, Kur'an'daki bir çok âyete ilgisiz yorumlar yapmak suretiyle ispat etmeye çalışmıştır.⁴⁹

Fazlullah'ın öldürülmesinden sonra, müridlerinden bir kısmı İran'dan Anadolu ve Rumeli'ye göç etmişlerdir.⁵⁰ Buralarda çeşitli faaliyetlerde bulunan bu zümrenin, Bektaşilik, kısmen de Mevlevîlik tarikatına tesirde bulunduğu görülmektedir.⁵¹

Hurûfiler, İslâm ibadetlerinin bir çoğunu şeklen almışlar, ancak içeriğini tamamen değiştirmişlerdir. Öncelikle ezan, kaamet ve kelime-i şehâdet'teki kelimeleri değiştirerek "*Eshedü en lâ ilâhe illâ Fadlallah*" şekline dönüştürmüşlerdir. Namazlarda okunan sureden sonra Farsça beyitler eklenmiş, rükû ve secdede söylenenlere de Fazlullah adı ilave edilmiştir. Hac ibadetinin gerekleri de tamamen Fazl'ın doğduğu, yaşadığı ve öldürüldükten sonra defnedildiği yerlere göre düzenlenmiştir. İslâm ibadetlerinde yapılan bu tür değişiklikler, dinin temel yapısını bozmaya dönük kasıtlı hareketler olarak görülmektedir.⁵² İbadetler konusunda Batınilerin takındığı ibâhî tavır, bir çok ibadeti ve dinî yasağı asıl yapısından çok uzağa taşımıştır. İbadetler konusunda, mensuplarını en serbest bırakan yorum, Kur'an'dan bazı ayetleri de zorlama yorumlar sayesinde delil göstererek, ibadetlerin gerçek manasını kavramış kişilerin dinî farz ve haramlarından sorumlu olmayacağı düşüncesidir.⁵³ Batınilerden bazıları da ibadetlere karşı biraz daha insafî davranmış, dinin emir ve yasaklarına avâmın uyması gerektiğini, fakat onların gerçek manasına vâkif olmuş seçkin kişilerin bunlarla yükümlü olamayacağını savunmuşlardır.⁵⁴

⁴⁴ Neşet Çağatay-İ. Agah Çubukçu, *İslâm Mezhepleri Tarihi*, Ankara 1985, s. 79-80; Atay, *Ehl-i Sünnet ve Şia*, s. 56

⁴⁵ bkz. İbn Haldun, *Mukaddime*, (çev. Zakir Kadiri Ugan), İstanbul 1989, c. III, s. 21-78

⁴⁶ Şihâbüddin Faziullah (Fazlullah-ı Hurûfî), İran'da Horasan'ın Esterâbad kasabasında doğmuş, Karmatî ve İsmailîlerden etkilenmiştir. Timur'un oğlu Mir'an Şah tarafından idam ettirilmiş, cesedi yerlerde sürünerek teşhir edilmiştir. Daha sonra müridleri tarafından defnedilmiştir. bkz. Cl. Huart, "Fazlullah" maddesi, *İ.A.*, c. IV, s. 535; "Hurûfîlik" maddesi (madde yazar belirtilmemiş), *İ.A.*, c. VII, s. 598; Abdülbaki Gölpınarlı, *Hurûfîlik Metinleri Kataloğu*, 2. baskı, Ankara 1989, s. 8

⁴⁷ Gölpınarlı, *Hurûfîlik..*, s. 24; Köprülü, *Türk Edebiyatında..*, s. 330

⁴⁸ Gölpınarlı, *Hurûfîlik..*, s. 17-18; Hurûfiler'e göre Mîrač'ta Peygamber'e görünen Fazlullah'tır. Buradan da O'nun Tanrı olarak telakkî edildiği anlaşılmaktadır. Bkz. Köprülü, *Türk Edebiyatında..*, s. 331, dipnot Y. Nuri Öztürk, *Tarihi Boyunca Bektaşilik*, İstanbul 1995, s. 165-166

⁴⁹ Abdülbaki Gölpınarlı, *Hurûfîlik..*, s. 26-27

⁵¹ Abdülbaki Gölpınarlı, *Türkiye'de Mezhepler ve Tarikatlar*, İstanbul (tarihsiz), s. 161

⁵² Gölpınarlı, *Hurûfîlik..*, s. 26

⁵³ Ahmet Ateş, "Bâtîniye" maddesi, *İ.A.* s. 341

⁵⁴ Ateş, "Bâtîniye", s. 342

açısından bakıldığında, bu hareket, Ali Şeriatî'nin de belirttiği gibi; "*Şiilik ve Sünnilik arasındaki ortak yönlerin bütünüyle kesilmesi*"ne yol açmıştır.³⁸

Türkler için doğurduğu sonuç ise, öncelikle bu hareket, siyasî bakımdan parçalanmaya sebep olmuş, fizikî açıdan da, araya İran Safevî devletinin girmesiyle birlikte Anadolu'daki Türkler ile Orta Asya'daki Türkler arasındaki irtibat büyük oranda kopmuştur.³⁹

Sonuç olarak, o zamana kadar Türklerin sahip oldukları farklı İslâm anlayışları, aralarında ciddi sorunlar çıkaracak boyutlarda ayrılmaya sebep olmamışken, özellikle Şah İsmail'in yürüttüğü başarılı propaganda sonucu, Türk din anlayışında önemli değişimler yaşanmıştır.

İçî boşaltılmış bir Oniki İmam Şiiliği propagandasıyla hareket eden Şah İsmail, Şiilik içerisinde önemli yeri bulunan Kerbelâ, Hz. Ali ve Oniki İmamlar gibi hadise ve kişileri, tarihsel gerçekliğinden ve Oniki İmam inanç yapısından çok farklı bir boyutta yaymıştır. Bu hareket, İslâm öncesi inançlarından bazı kalıntıları tamamen terketmemiş zümreler üzerinde, Şii motiflerle çerçevelenmiş bir inanç ve anlayışa dönüşmüştür. Bugün bizim Anadolu Aleviliği dediğimiz oluşum bu şekilde ortaya çıkmıştır.⁴⁰

Özet olarak burada aktarılan ve Türk inanç/uygulama sisteminde önemli yere sahip olan bu oluşum, tarih içerisinde yaşanan çeşitli siyasî ve dinî gelişmelerle birlikte zaman zaman farklı görünümlere bürünmüştür. Günümüzle kıyaslandığında iletişim imkanlarının kısıtlı olduğu dönemlerde, bölgesel bazı farklılıklar da söz konusu oluşumda etkili olmuş, bu durum, aynı görünümde ya da isim altında farklı inanç ve uygulamaların ortaya çıkışına yol açmıştır.

3. Batınlık

Batınlık, Kur'an ve Hadislerin, zahiri anlamlarının bulunduğunu ve bunların gerçek manasının ancak te'vil yoluyla anlaşılabilceğini savunan dini akımlara, XII. Yüzyıldan itibaren verilen genel isimdir.⁴¹

Bilindiği gibi, İslâm dininin Arabistan sınırlarının dışına taşmasıyla birlikte, karşılaşılan yeni dinî ve kültürel unsurlardan bir kısmı, dolaylı da olsa İslâm dini içerisinde yaşamaya devam etmiştir. Bu dinin yeni müntesiplerinin, eski inançlarını çabucak bırakmaları ve kabul edilen dinî hemen özümsemeleri ve yaşamaları, insan tabiatına aykındır. Farkında olunarak ya da olunmadan bir çok unsur, bu yeni din içerisinde varlığını devam ettirecektir.

Türklerin İslâm'ı kabul etmeleri ardından, yaşadıkları bölgelerde var olan bir takım Batınlı inançlar hemen kaybolmamıştır. Aynı zamanda, İslâm'ı kendilerine taşıyan kişilerin sahip oldukları bazı Batınlı yorumları da sanki İslâm'ın bizzat kendisiymiş gibi aldıkları da olmuştur.

Anadolu'ya yayılan Batınlı fikirlerin çoğunluğunun, Suriye üzerinden, ticarî faaliyetler ve fikrî yayılmacılık aracılığıyla geldiği bilinmektedir. Moğol istilalarının oluşturduğu güvensiz ortamın da söz konusu fikirlerin Türk topraklarına yayılmasında etkisi bulunmaktadır.⁴² Henüz kitabî İslâm'ı tam olarak tanıyamamış ya da özümseyememiş Türkmenler arasında, eski inançlarına karşı müsamahakâr buldukları bu bakış açısı cazip gelmiş olmalıdır ki, onlar arasında kabul görmüştür.⁴³

Türkler arasında yayılan bu batınlı zümrelerden biri Mukannaiyye'dir. Mukannaiyye'ye göre Allah, Hz. Adem'den başlayarak peygamberlere ve en son da Mukanna'ya hulûl etmiştir. Bu zümre, namaz ve oruç gibi bir takım farz ibadetleri kaldırmış, bazı haramları da (anne, kardeş

³⁸ bkz. Ali Şeriatî, *Ali Şiisi-Safevî Şiisi*, (çev. Feyzullah Artinli), İstanbul 1990, s. 112

³⁹ Sümer, *Oğuzlar*, s. 154

⁴⁰ A. Yaşar Ocak, *Türk Süfliğine Bakışlar*, İstanbul 1996, s. 207-209

⁴¹ Ahmet Ateş, "Batınlık", *İA*, c. II, s. 339

⁴² Fuad Köprülü, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, Ankara 1976, s. 206-207, dipnot

⁴³ Abdülbaki Gölpınarlı, *Melâmilik ve Melâmiler*, İstanbul 1992, s. 167

ve kişinin kendi çocuğuyla evlenmesi gibi) helal saymıştır. Bir takım sihir yöntemlerini ustaca uygulayan Mukanna, kendisine özgü bir inanan zümresi oluşturmuştur.⁴⁴

Batıniler, düşünce sistemlerini oluştururken bir takım harflere farklı anlamlar yüklemişlerdir. Harfler ve rakamlardan anlamlar çıkarma, sihir yapma vb. gibi konularla ilgili bir çok eser yazılmıştır. Harflerin esrarını çözenlerin, dünyada bir takım üstün güçler elde edebileceği düşünülmüş ve bunun için bazı formüller geliştirilmiştir.⁴⁵

Batıniler içerisinde harflere yüklenen manalarla bazı yorumlara varma, her ne kadar Fazlullah (1339-1393)⁴⁶ ile sistemli hale gelmiş olsa da, aslında ondan önce de görülmektedir. Ancak, onun başbaşa bir mezhep, hatta din haline gelmesi Fazlullah ile olmuştur.⁴⁷ Batınilerin te'vil yöntemlerini çok iyi kullanan Fazlullah, harf ve sayılar arasında bir takım ilişkiler kurmuş, dinin bütün emir ve yasaklarını Arap alfabesindeki 28 harf ve ona eklediği Farsça'daki dört harfe getirdiği batını yorumlarla kendisini mehdî, mesih, en son da Tann'ın zuhuru olarak tanıtmıştır.⁴⁸ Fazlullah tanrılığını, Kur'an'daki bir çok âyete ilgisiz yorumlar yapmak suretiyle ispat etmeye çalışmıştır.⁴⁹

Fazlullah'ın öldürülmesinden sonra, müridlerinden bir kısmı İran'dan Anadolu ve Rumeli'ye göç etmişlerdir.⁵⁰ Buralarda çeşitli faaliyetlerde bulunan bu zümrenin, Bektaşîlik, kısmen de Mevlevîlik tarikatına tesirde bulunduğu görülmektedir.⁵¹

Hurûfiler, İslâm ibadetlerinin bir çoğunu şeklen almışlar, ancak içeriğini tamamen değiştirmişlerdir. Öncelikle ezan, kaamet ve kelime-i şehâdet'teki kelimeleri değiştirerek "Eşhedü en lâ ilâhe illâ Fadlallah" şekline dönüştürmüşlerdir. Namazlarda okunan sureden sonra Farsça beyitler eklenmiş, rükû ve secdede söylenenlere de Fazlullah adı ilave edilmiştir. Hac ibadetinin gerekleri de tamamen Fazi'nin doğduğu, yaşadığı ve öldürüldükten sonra defnedildiği yerlere göre düzenlenmiştir. İslâm ibadetlerinde yapılan bu tür değişiklikler, dinin temel yapısını bozmaya dönük kasıtlı hareketler olarak görülmektedir.⁵² İbadetler konusunda Batınilerin takındığı ibâhî tavrı, bir çok ibadeti ve dinî yasağı asıl yapısından çok uzağa taşımıştır. İbadetler konusunda, mensuplarını en serbest bırakan yorum, Kur'an'dan bazı ayetleri de zorlama yorumlar sayesinde delil göstererek, ibadetlerin gerçek manasını kavramış kişilerin dinî farz ve haramlarından sorumlu olmayacağı düşüncesidir.⁵³ Batınilerden bazıları da ibadetlere karşı biraz daha insafî davranmış, dinin emir ve yasaklarına avâmın uyması gerektiğini, fakat onların gerçek manasına vâkıf olmuş seçkin kişilerin bunlarla yükümlü olamayacağını savunmuşlardır.⁵⁴

⁴⁴ Neşet Çağatay-İ. Ağah Çubukçu, *İslâm Mezhepleri Tarihi*, Ankara 1985, s. 79-80; Atay, *Ehl-i Sünnet ve Şia*, s. 56

⁴⁵ bkz. İbn Haldun, *Mukaddime*, (çev. Zakir Kadiri Ugan), İstanbul 1989, c. III, s. 21-78

⁴⁶ Şihâbüddin Fazlullah (Fazlullah-ı Hurûfî), İran'da Horasan'ın Esterâbad kasabasında doğmuş, Karmatî ve İsmailîlerden etkilenmiştir. Timur'un oğlu Mir'an Şah tarafından idam ettirilmiş, cesedi yerlerde sürünerek teşhir edilmiştir. Daha sonra müridleri tarafından defnedilmiştir. bkz. Cl. Huart, "Fazlullah" maddesi, *İ.A.*, c. IV, s. 535; "Hurûfîlik" maddesi (madde yazar belirtilmemiş), *İ.A.*, c. VII, s. 598; Abdülbaki Gölpınarlı, *Hurûfîlik Metinleri Kataloğu*, 2. baskı, Ankara 1989, s. 8

⁴⁷ Gölpınarlı, *Hurûfîlik..*, s. 24; Köprülü, *Türk Edebiyatında..*, s. 330

⁴⁸ Gölpınarlı, *Hurûfîlik..*, s. 17-18; Hurûfiler'e göre Mîraç'ta Peygamber'e görünen Fazlullah'tır. Buradan da O'nun Tann olarak telakkî edildiği anlaşılmaktadır. Bkz. Köprülü, *Türk Edebiyatında..*, s. 331, dipnot Y. Nuri Öztürk, *Tarihi Boyunca Bektaşîlik*, İstanbul 1995, s. 165-166

⁴⁹ Abdülbaki Gölpınarlı, *Hurûfîlik..*, s. 26-27

⁵⁰ Abdülbaki Gölpınarlı, *Türkiye'de Mezhepler ve Tarikatlar*, İstanbul (tarihsiz), s. 161

⁵¹ Gölpınarlı, *Hurûfîlik..*, s. 26

⁵² Ahmet Ateş, "Bâtîniye" maddesi, *İ.A.* s. 341

⁵³ Ateş, "Bâtîniye", s. 342

Selçuklular, askerî güç ve kurdukları medreseler aracılığıyla fikrî planda Batınî zümrelerle mücadele etmişlerdir.⁵⁵ Gerek Selçuklular, gerekse Osmanlılar tarafından yapılan bu mücadelenin büyük oranda başarılı olduğu söylenebilir.

3. Süfîlik

İslâm'ın Türkler'e ulaşmasına kadar Müslümanlar arasında yaşanan bazı dinî ve siyasî tartışmalar kadar bir takım farklı yorum ve yaşama biçimlerinin, dinin özünü temsil edebilecek konulara eklendiği görülmektedir. Söz konusu oluşumlar arasında Türklerin İslâm anlayışında belki de en çok tesir gösteren unsur, mistik anlayış ve yaşayış tarzı olmuştur.

Türkler'in İslâm'la tanışması aşamasında, bu dinin onlara ulaşması esnasında yol üzerinde bulunan ve dönemine göre güçlü bir kültürü temsil eden İran kültürünün yaşandığı Horasan din tarihimiz açısından önemli bir merkez olmuştur. Eski İran dinlerinden kalan bir takım unsurların, İslâm mistik anlayışının belirlenmesinde etkili olduğu görülmektedir. Türkler, henüz Ahmed Yesevî'nin ortaya çıkmadığı zaman diliminde de adı geçen merkez aracılığıyla çeşitli tasavvufî düşüncelerle tanışmışlardır. III. Asırdan itibaren Herat, Nişâbur ve Merv'de görülen şeyhler, IV. Asra geldiğinde Buhara ve Fergana'ya yayılmışlardır. Bu şeyhlerin, hem yerleşik halk üzerinde, hem de göçebeler üzerinde İslâm'ı yayma noktasında etkili olduğu anlaşılmaktadır.⁵⁶

Türkler'in İslâm dinine girdikleri andan itibaren, söz konusu dinin mistik yönüne rağbet göstermelerinde, onların Müslüman olmadan önce sahip oldukları din ve kültürün büyük etkisi bulunmaktadır. Söz konusu dinlerden Taoizm ile Budizm temelde mistik karaktere sahip dinlerdir. Yine, Zerdüştlük, Maniheizm, Yahudilik ve Hıristiyanlık gibi Türkler'in farklı dönemlerde kabul ettikleri dinler içerisinde de mistik unsurlar görmek mümkündür. Aynı şekilde, şamanî kültür içerisinde de söz konusu mistik unsurların bulunduğunu biliyoruz.⁵⁷

Ahmed Yesevî ve halifeleri tarafından, İslâmî çerçeve önde olmak üzere işlenen mistik unsurlar, zaman içerisinde kurumsallaşmış ve Türkler arasında yoğun ilgi görmüştür. Türk din kültüründe var olan *evliya* anlayışına bakmak, söz konusu sentezi görmemiz için önemli bir örnektir.

Yesevîlik, öncelikle Seyhun civarı olmak üzere, Taşkend, Harezm, Mâverâünnehir, Horasan, Azerbaycan ve Anadolu'ya yayılmıştır. Kazaklar'da olduğu gibi bazı topluluklarca bu tarikatın görüşleri, İslâm'la özdeş bir şekilde algılanmıştır.⁵⁸

Yesevîlik, daha sonra Türkler arasında etkili olacak bir çok tarikata da kaynaklık etmiştir. Tarih sahnesinde adından oldukça fazla söz ettiren iki büyük tarikat Yesevîlik'ten etkilenmiştir. Bunlardan birisi, ismini tarikatın pirinin lakabı olan Hoca Bahâüddin Nakşbend'den alan Nakşibendîlik, diğeri de Bektaşîlik'tir. Tarikat silsilesi bakımından ve tarihî bilgiler yönünden Yesevîliğe bağlı olan Nakşibendîlik, Bahaüddin Nakşbendî'nin ölümünden sonra Mâverâünnehir ve Horasan bölgesi Türkleri arasında geniş bir kabul görmüştür. Büyük oranda Yesevîliğin devamı görünümünde bir tarikat olan Nakşibendîlik, halk katındaki yaygın itibarını Yesevîliğin mirasını taşımasına borçludur.⁵⁹ Bu iki büyük tarikat dışında Haydarîlik ve Babailik gibi tarikatların kuruluşunda da Yesevîliğin etkisi vardır.⁶⁰ Yine, Orta Asya'da yayılan tarikatlardan biri olan ve

⁵⁵ bkz. Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 378-379

⁵⁶ Köprülü, *Türk Edebiyatında...*, s. 17-21

⁵⁷ Günay-Ecer, *Toplumsal Değişme...*, s. 149-150; ayrıca bkz. A. Yaşar Ocak, *Türkler Türkiye ve İslâm*, İstanbul 1999, s. 30-31

⁵⁸ Köprülü, *Türk Edebiyatında...*, s. 74-75, 117-118; Ocak, *Türk Süfîliğine...*, s. 40-41

⁵⁹ Köprülü, *Türk Edebiyatında...*, s. 108-110

⁶⁰ Fuad Köprülü, "Ahmed Yesevî" maddesi, *İ.A.* s. 213

Nakşibendiliğe rakip olarak gelişen Kübreviliğin de temelini Yeseviliğe dayandırması, Yesevî etkisinin anlaşılması açısından başka bir örnektir.⁶¹

Anadolu'ya göçlerin başlamasıyla birlikte, dönemine göre oldukça organize bir zümreyi temsil eden tarikatların göçü başlamıştır.

Anadolu Selçuklularının, ulemanın tavizsiz tutumuna rağmen farklı inanç ve yaşam tarzlarına karşı müsamahakâr tutum takınması, birçok sûfi grubun Anadolu'da yayılması için uygun bir ortam oluşturmuştur. Özellikle Moğol istilasının meydana getirdiği baskılar nedeniyle başta İran, Türkistan ve Horasan olmak üzere değişik yerlerden bir çok sûfinin Anadolu'ya kaçıışı gerçekleşmiştir. Böylece Anadolu, sûfliğin canlı olarak yaşandığı bir muhit haline gelmiştir.⁶² Meşhur mutasavvıf Mevlâna Celâleddin-i Rumî (1207-1273) de XIII. yüzyılın ilk yarısında Anadolu'ya yerleşen sûfiler arasındadır.⁶³ XIII. yüzyılın sonları ve XIV. yüzyılın başlarında Anadolu'da Rifâî tarikatının varlığından da söz edilmektedir.⁶⁴

Anadolu'ya Mâverâünnehr, Harezm, Horasan ve diğer kültürel açıdan gelişmiş bölgelerden gelen şeyh ve dervişler, daha çok şehirlere yerleşmişlerdir. Bu akımlardan Şihâbeddin Sühreverdi ve Necmüddin Kübrâ ile Vahdet-i vücud mektebine bağlı olanlar tasavvufi görüşlerini daha çok aydın zümre ve yüksek bürokratlar arasında yaymışlardır. Sözü geçen bu tasavvufi akımlar, Konya, Kayseri, Tokat ve Amasya gibi Orta Anadolu'nun o dönemde dikkati çeken kültür merkezlerinde faaliyetlerini sürdürmüşler ve bölgede yaşayan halkın dinî anlayış ve yaşantısı üzerinde belirleyici etkilerde bulunmuşlardır.⁶⁵

Vefâîlik (kurucusu Ebu'l-Vefâ Bağdâdî-ö. 1107), Türkmenler arasında yayılan ve daha sonra Anadolu'ya gelen tarıklardan bir başkasıdır. Osmanlı devletinin kurulduğu dönemde sultanların etrafındaki abdallardan bir kısmının Vefâiyye tarikatı mensubu olduğu bilinmektedir. Bu tarikat, XV. yüzyılda Bektâşiliğin oluşumu ile onun içinde erimiştir.⁶⁶

Beylikler ve Osmanlı'nın kuruluş döneminde tarikat şeyhleri ve dervişler, bizzat savaşımlara katılarak Anadolu'nun Türkleşmesine katkıda bulunmuşlardır.⁶⁷ Tarih kaynaklarında, Kalenderî-Babâî dervişlerinin fetihlerde birçok katkılar sağladığı bildirilmektedir. Dervişlerin, dağ ve kırlarda âtil durumda bulunan yerleri işleyerek toprak açmaları ve bu toprakları sultanlara onaylatmak suretiyle vakıf statüsü kazanmaları Anadolu'nun Türk yurdu haline gelmesinde önemli bir yöntem olarak görülmektedir. "Ayende ve revendiye" (gelip geçen yolculara) hizmet şartıyla kendilerine berat verilen tarikatlar, misafirlerin her türlü ihtiyaçlarını karşılayarak dinî ve örfî durumu müesseseleştirmişlerdir. Sûfi zümreler, Anadolu'nun hem fethinde, hem de imarında küçümsenemeyecek roller üstlenmişlerdir.⁶⁸

⁶¹ Ocak, *Türk Süfliğine...*, s. 40

⁶² Gölpınarlı, *Metâmlîk...*, s. 167-169; Moğol istilası önünden kaçan Yesevî şeyh ve dervişlerinden bir kısmı da Hindistan bölgesini tercih etmişlerdir. bkz. Ocak, *Türk Süfliğine...*, s. 41; Moğol tehlikesini gören Kübrevî tarikatının kurucusu Şeyh Necmüddin Kübrâ, müridlerinin bir kısmını Horasan'a gönderirken, kalanlarıyla birlikte Harizm'de kalmış, Moğollara karşı topladığı taşlarla mücadele etmiş, bu olay esnasında Moğollarca öldürülmüştür. Bkz. *Türk Edebiyatında...*, s. 200, 21. dipnot

⁶³ Köprülü, *Türk Edebiyatında...*, s. 200; XIII. yüzyılda Anadolu'da, Konya'da Evhâdî'd-din Kirmânî, Muhyiddin-i Arabî ve Sadreddin Konevî; Tokat'ta Fahrüddin Irakî, Kayserî ve Sivas'ta Şeyh Necmü'd-din Dâye gibi tasavvufî önderlerinin çalışmaları kayda değerdir. Bkz. Köprülü, *Türk Edebiyatında...*, s. 201-202

⁶⁴ Köprülü, *Türk Edebiyatında...*, s. 204

⁶⁵ A. Yaşar Ocak, *Babailer İsyası*, İstanbul 1996, s. 62-63

⁶⁶ Ocak, *Babailer...*, s. 66-76; Anadolu'ya göç eden heterodoks sufler için bkz. Fuad Köprülü, *Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu*, Ankara 1988, s. 94-102; ayrıca bkz. Ahmet Yaşar Ocak, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Marjinal Süfliik: Kalenderîler - (XIV-XVII. Yüzyıllar)*, 2. baskı, Ankara 1999, s. 57-58

⁶⁷ Köprülü, *Türk Edebiyatında...*, s. 253-254

⁶⁸ Halil İnalcık, "Osmanlı Tarihine Toplu Bir Bakış", *Osmanlı*, (ed. Güler Eren), Ankara 1999, c. I, s. 48-49, 53-59; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, (5. Baskı) Ankara 1988, c. I, s. 545

Zamanla maddî ve manevî anlamda birer güç haline gelen ve bir kısmı aynı zamanda kabilenin şefi de olan bu dinî liderlerin halk üzerinde büyük bir nüfuzu haiz olduğu kesindir. Bu durum göz önünde bulundurulduğunda Türkmen babalarının büyük kitleleri nasıl harekete geçirebildiklerini anlamak kolaylaşmaktadır.⁶⁹

Osmanlı imparatorluğu, kuruluşunun ilk yıllarında daha çok tekke kültürünün hakim olduğu bir yapı arz ederken, fıkıh eğitimi önde tutan medreselerin kurulmaya başlamasıyla birlikte (XIV. yüzyılın ilk yarısında) tasavvuf ikinci plana itilmiş, o da XV. yüzyıl'dan itibaren varlığını halk arasında devam ettirmek suretiyle etkinliğini sürdürmüştür.⁷⁰ Medreselerin yaygınlaşması ve etkisini hissettirmesiyle birlikte tekkelerde de bir takım değişimler yaşanmış, bazıları büyük oranda Sünnî inanca yaklaşmışlardır. Ancak, daha çok şehir dışında, dolayısıyla medrese etkisinden uzakta kalan Türkler ise İslâm öncesi, İslâm ve Anadolu'da Türkler'in gelişinden önce yaşanan bir takım inanç ve felsefelerin karşımı diyebileceğimiz yapıyı devam ettirmişlerdir.⁷¹

Osmanlı devletinin kuruluş yıllarında göçebe aşîret yapısına dayalı bir karakter arz eden yöneticiler ve halk arasında İslâm'ı algılama bakımından fazla bir fark yoktur. Ülke toprakları genişledikçe, devlet olmanın bir gereği olarak "merkeziyetçi" yapıya bürünmek zorunlu hale gelmiştir. Osmanlı yöneticileri, yönetim tarzını oluştururken, medreseyi merkeze oturtmuşlardır. Medresede ise, devlet yönetiminde tarihsel tecrübesi olan Sünnilik (kitabî İslâm) her zaman önde olmuştur. Böylece idarecilerin sahip oldukları medrese tabanlı İslâm anlayışı ile Sünnilik benzeri kurumsallaşma şansı olmayan geleneksel halk İslâmı arasında anlayış farklılıkları ortaya çıkmıştır.⁷² Bu durum, zaman zaman yönetenlerle yönetilenler arasında sürtüşmelere ve çatışmalara sebep olmuştur.

Sonuç

Bu çalışma boyunca verilen bilgilerden anlaşılmaktadır ki, Türklerin Müslüman olma süreci, tek ve doğrusal bir çizgide, genellikle de doğrudan kitabi kaynaklı olmamıştır. Günümüzde dini anlayış ve uygulamaları değerlendirirken bu gerçekleri gözardı etmemek gerekir.

Ülkemizde varlığını sürdüren tarikatlar ve diğer dini akımları değerlendirirken, onları dini ve tarihi arka planından koparmak, bir tür tarihi yanlış anlama veya çarpıtma yaklaşımı olacaktır. Günümüzün Aleviliğini, Bektaşiliğini ve genel olarak Sünniliğini de bu çerçevede yeniden ele almakta fayda vardır.

Bir diğer nokta, tarihte atalarının yaptıklarıyla övünmek ya da sırf tarihe bağlı kalarak bazı insanların yaptıkları yanlışlardan dolayı onların çok uzak nesillerden torunlarını sorumlu tutmak, bu günün insanının mantıklı bulacağı davranışlar değildir.

⁶⁹ Ocak, *Babailer..*, s. 64-65; A. Yaşar Ocak, Osmanlı sultanları tarafından tarikatların desteklenmesi ve bir takım imtiyazlar tanınmasını, yeni kurulan devlete siyasî ve askerî destek sağlamanın yanında dönemine göre önemli güç olduklarından onları kontrol altında tutma çabaları olarak değerlendirmektedir. bkz. Ocak, *Kalenderiler*, s. 119-120

⁷⁰ Yusuf Küçükdağ, "Osmanlı Devleti'nin Şah İsmail'in Anadolu'yu Şiileştirme Çalışmalarını Engellemeye Yönelik Önlemleri", *Osmanlı*, (ed. Güler Eren), Ankara 1999, c. I, s. 277

⁷¹ Erol Güngör, *İslâm Tasavvufunun Meseleleri*, (3.Baskı), İstanbul 1989, s. 186; Şehirde varlığını sürdüren tarikatlar, büyük oranda Sünnî İslâm anlayışından etkilenmişler, ya da en azından ritüeller bakımından şeriata uygun davranmaya elverişli olmuşlardır. Bkz. Fazlur Rahman, *İslâm*, (2.Baskı), Ankara 1992, s. 220

⁷² A.Yaşar Ocak, *Osmanlı Toplumunda Zındıklar ve Mülhidler (15.-17. Yüzyıllar)*, İstanbul 1998, s. 81-82; Aslında bu farklılaşmanın köklerini bir çok bakımdan Osmanlı'nın temeli sayılan Selçuklular'da görmek mümkündür. Bkz. Turan, *Selçuklular ve İslâmiyet*, s. 27-28

Soydaşlar ya da dindaşlar arasında geçmişte kurulan ve bir çok sosyo-politik ve dinî nedene bağlı olarak kurulan dostluklar ve düşmanlıklar, çağdaş Türk insanının dostluklarına ya da düşmanlıklarına temel olmamalıdır. Tarafdardan hangisi olursa olsun, bu konudaki durumunu yeniden gözden geçirmeli, özetle kendi dostluklarını ve kuracaksa düşmanlıklarını bizzat kendisi inşa etmelidir.

Kaynakça

- ATAY, Hüseyin, *Ehl-i Sünnet ve Şia*, Ankara 1983
- ATEŞ, Ahmet, "Bâtîniye" maddesi, *M.E.B. İ.A.*
- CAHEN, Claude, *Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler*, (çev. Yıldız Moran), 3. baskı, İstanbul 1994
- ÇAĞATAY, Neşet - ÇUBUKÇU, İ. Agah, *İslâm Mezhepleri Tarihi*, Ankara 1985
- DOĞAN, İsa, *Anadolu'da Aleviliğin Doğuşu ve Samsun Alevileri*, Samsun 1990
- ESİN, Emel, *İslâmiyet'ten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslâm'a Giriş*, İstanbul 1978
- FIĞLALI, Ethem Ruhi, *Çağımızda İtikadî İslâm Mezhepleri*, Ankara 1990
- GÖLPINARLI, Abdülbaki, *Hurûfîlik Metinleri Kataloğu*, 2. baskı, Ankara 1989
- _____ *Melâmiîlik ve Melâmîler*, İstanbul 1992
- _____ *Türkiye'de Mezhepler ve Tarikatlar*, İstanbul (tarihsiz)
- GÜNAY, Ünver - ECER, Vehbi, *Toplumsal Değişme, Tasavvuf, Tarikatlar ve Türkiye*, Kayseri 1999
- GÜNAY, Ünver - GÜNGÖR, Harun, *Türk Din Tarihi*, Kayseri 1998
- GÜNGÖR, Erol, *İslâm Tasavvufunun Meseleleri*, (3.Baskı), İstanbul 1989
- HINZ, Walter, *Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd*, (çev. Tefik Bıyıklıoğlu), Ankara 1992
- HİTTİ, Philip K., *İslâm Tarihi*, (çev. Salih Tuğ), İstanbul 1989
- HUART, Cl., "Fazlullah" maddesi, *M.E.B. İ.A.*, c. IV
- İbn Haldun, *Mukaddime*, (çev. Zakir Kadiri Ugan), İstanbul 1989, c. III
- İNALCIK, Halil, "Osmanlı Tarihine Toplu Bir Bakış", *Osmanlı*, (ed. Güler Eren), Ankara 1999, c. I
- İNAN, Abdülkadir, *Eski Türk Dinî Tarihi*, İstanbul 1976
- KAFESOĞLU, İbrahim, *Eski Türk Dinî*, Ankara 1980
- _____ *Türk Millî Kültürü*, İstanbul 1998
- KIRBAŞOĞLU, M. Hayri, "Sünnî Deyiminin Ortaya Çıkışı", *İslâmî Araştırmalar*, c. II, sayı: 6, Ocak 1998
- KİTAPÇI, Zekeriya, *Türkistanda İslâmiyet ve Türkler*, Konya 1988
- KÖPRÜLÜ, Fuad, "Ahmed Yesevî" maddesi, *M.E.B. İ.A.*
- KÖPRÜLÜ, Fuad, *Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu*, Ankara 1988
- KÖPRÜLÜ, Fuad, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, Ankara 1976
- KUTLU, Sönmez, *Türklerin İslâmlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri*, Ankara 2000
- KÜÇÜKDAĞ, Yusuf, "Osmanlı Devleti'nin Şah İsmail'in Anadolu'yu Şiileştirme Çalışmalarını Engellemeye Yönelik Önlemleri", *Osmanlı*, (ed. Güler Eren), Ankara 1999, c. I
- MADELUNG, Von Wilfred, "Horasan ve Maverâüennehir'de İlk Mürcie ve Hanefiliğin Yayılışı", (çev. Sönmez Kutlu), *A.Ü. İlahiyat Fak. Dergisi*, c. XXXIII, Ankara 1992
- MANTRAN, Robert, *İslâmın Yayılış Tarihi (VII-XI. Yüzyıllar)*, (çev. İsmet Kayaoğlu), Ankara 1981
- MERİÇ, Erdoğan, *Müslüman-Türk Devletleri*, 2. baskı, Ankara 1993
- OCAK, A. Yaşar, *Babailer İsyanı*, İstanbul 1996
- _____ *Türk Sufiliğine Bakışlar*, İstanbul 1996
- _____ *Türkler, Türkiye ve İslâm*, İstanbul 1999
- _____ *Osmanlı Toplumunda Zındıklar ve Mülhidler (15.-17. Yüzyıllar)*, İstanbul 1998
- _____ *Osmanlı İmparatorluğu'nda Marjinal Sûfîlik: Kalenderîler - (XIV-XVII. Yüzyıllar)*, 2. baskı, Ankara 1999
- ONAT, Hasan, *Emeviler Devri Şii Hareketleri ve Günümüz Şiiliği*, Ankara 1993
- ÖGEL, Bahaeddin, *Türk Kültür Tarihine Giriş*, Ankara 1991
- ÖZTUNA, Yılmaz, *Devletler ve Hanedanlar (İslâm Devletleri)*, Ankara 1996
- ÖZTÜRK, Y. Nuri, *Tarihi Boyunca Bektaşîlik*, İstanbul 1995
- RAHMAN, Fazlur, *İslâm*, (2. Baskı), Ankara 1992

- SÜMER, Faruk, *Oğuzlar (Türkmenler)*, 3. baskı, İstanbul 1980
- _____ *Savefi Devletinin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü*, Ankara 1992
- ŞERİATİ, Ali, *Ali Şiası-Safevi Şiası*, (çev. Feyzullah Artinli), İstanbul 1990
- TANYU, Hikmet, *İslâmlıktan Önce Türklerde Tek Tanrı İnancı*, Ankara 1980
- TURAN, Osman, *Selçuklular ve İslâmiyet*, 3.baskı, İstanbul 1993
- _____ *Türk Cihan Hakimiyeti Mefkuresi*, (6.baskı), İstanbul 1993
- UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, *Osmanlı Tarihi*, (5.Baskı) Ankara 1988
- YAZICI, Nesimi, "Hoca Ahmed Yesevî Döneminde Türk-İslâm Kültürünün Oluşum ve Gelişimi Üzerine Bazı Düşünceler", *Milletlerarası Hoca Ahmed Yesevî Sempozyumu Bildirileri (26-29 Mayıs 1993)*, Kayseri 1993
- _____ *İlk Türk-İslâm Devletleri Tarihi*, Ankara 1992
- YAZICI, Tahsin, "Safeviler", maddesi, *M.E.B. İ.A.*
- "Hurûflük" maddesi (madde yazan belirtilmemiş), *M.E.B. İ.A.*, c. VII